

УДК 811.161.2.+81.112

ББК 81.2Укр-3-03

РОЗВИТОК ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ГРУПИ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ ЗНАЧЕННЯМ “ЇЖА” В СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

КОЗИРЄВА З.Г.

Інститут української мови НАН України

У статті розглянуто формування лексико-семантичної групи загальних назв їжі в староукраїнській мові. Здійснено історико-етимологічний та лінгвокультурологічний аналіз цих назв, простежені семантичні, структурні зв'язки в межах групи, виявлено питомі й запозичені одиниці в цій групі номінацій.

Ключові слова: загальні назви їжі, номінація, давньоруський, староукраїнський, семантика, етнолінгвокультура.

In article formation of lexico-semantic group of the general names of food in the Old Ukrainian language is considered. It is carried out historical and etymological and linguocultural analysis of these nominations, semantic and structural communications within the limits of group are revealed, primordial and borrowed units in this group of nominations are established.

Key words: the general names of food, a nomination, Old Russian, Old Ukrainian, semantics, ethnolinguistic culture.

Вивчення мови в контексті народної культури та історії дозволяє змодельовати світ знань, властивих певному етносу, оскільки питання історії мови та історії культури народу щільно пов'язані між собою, бо саме в мові і через мову виявляється історія мислення народу, уся сукупність народних знань, вірувань, уявлень. У цьому плані найбільшої ваги набувають факти, вилучені з історії окремих слів та дослідження історії певних лексико-семантичних груп (ЛСГ), що дає змогу відтворити еволюцію народного знання в тій чи іншій галузі матеріальної чи духовної культури з найдавніших часів донині [4, с. 83]. **Мета** дослідження – простежити динаміку лексико-семантичної історії загальних назв їжі в українській мові, починаючи з її спільної для всіх східнослов'янських мов передісторії – епохи Київської Русі – до нашого часу. Основні **завдання** дослідження: 1) історико-етимологічний та лінгвокультурологічний аналіз лексики із загальним значенням “їжа”, засвідченої пам'ятками різних жанрів і стилів староукраїнської мови; з'ясування історичних шляхів формування цієї ЛСГ; 2) установлення, чи було вихідним для того чи іншого слова значення “їжа” (якщо ні, то коли воно з'явилося в українській мові), аналіз семантичних зрушень; 3) виявлення питомої, запозиченої та національно-специфічної лексики, з'ясування ролі регіоналізмів і діалектизмів у її становленні; 4) опис основних способів номінації (мотивувальні ознаки і найбільш продуктивні словотвірні моделі).

Становлення цієї ЛСГ сягає давньоруського періоду. Уже в давньоруських текстах відзначається диференціація цієї групи, з одного боку, за широтою значення (відображення загального поняття “їжа взагалі”, і більш конкретних – “продукти, продовольство”, “їжа”), а з іншого боку – за стилістичним уживанням. Як відзначає В.М. Русанівський, створення синонімічних, варіантних рядів у лексиці – це відображення постійного різноспрямованого руху від конкретного до абстрактного, від видового до родового, від стилістично нейтрального до стилістично маркованого і навпаки, тобто варіантність хоч і постійне, але історично змінне поняття [18]; таким чином, у процесі формування цього ряду віддзеркалилися зазначені семантичні процеси, що зумовили формування нового синонімічного ряду загальних назв із значенням “їжа”.

Однією з найзагальніших назв їжі виступає *обильє*, виявлене в текстах давньоруської мови з широким значенням – “урожай, зерно”, “хліб на корені”, “продукти, продовольство”: **поби**

мразъ **обилье** по волости (ЛЛ, 54)*, **Земля** подает плод **обилия**, **древеса** оwoць (ХІІ, ДЗ, 63). У перекладних та конфесійних творах слово *обилье* має значення “велика кількість”, “достаток, багатство”: **въ обилии живоушта** (Ізб. 1073, 112), **онем же обилие бысть всякого брашна** (ХІ/сп. ХVІ, Фл., 301). Пам’яткам старослов’янської писемності лексема відома лише в цьому значенні, пор.: **Имѣньа обилие бѣаше въ монастыри** (Супр., 24–25).

Із значенням “урожай, продукти” слово *обилье* зафіксоване в “Повісті давніх літ”, проте є типовим для новгородсько-псковських текстів [20, с. 213–214]. Прасл. *obilь походить з *ob-vi-lъ (звідки болг. *обилен*, с.-х. *обил*, *обилен* “багатий”, *обилье* “багатство”, словен. *obil(n)*, *obolje*, ч. *obilí* “зерновий хліб”, словц. *obilie* “т.с.” – Ф., ІІІ, 201) (пор. приклад з Псков. І літ.: **Опүстошиша около Юрьева обилии** (Ср., ІІ, 507)); наявність в основі цього слова -v- засвідчується словом *извилие* “достаток”, *τοπερισσοу* в Екл. ХІІ, 12, пор. **извилъ велико ω(т) ннхъ** Ср., І, 1038; Пр., ІІ, 623; Ф., ІІІ, 101). сюди ж залічують і *възвѣтити*, токос, пор.: **подовати бѣ дати срѣбро моє прикоупъ творяштинимъ. и азъ пришьдъ, оубо възвѣтъ быхъ моє съ възвѣтнѣю** (Супр., 370, 1), в іншому місці – **съ лихвою** (Ас., Мар., Зоґр.). А. С. Львов, наприклад, припускає, що коренем *obilь*, *izvilь*, *въzvítъ* є *vi-* **vei-*/**voi* із значенням “збільшуватися, збільшення”, представлений також у дієслові *viti*, тобто значення ст.-сл. **обилик** ближче до первісного кореня *vi-* [11, с. 151]. Семантичний розвиток слова *обилье* уявляється умовно так: “збільшуватися” → “багатство, достаток” → “урожай” → “зерно, хліб” → “харчові продукти”, при цьому в російську мову *obilьje* і *izobilje* потрапляє з півдня зі звуженою семантикою ще в давньоруську добу – “достаток, велика кількість того, що вродило в полі, урожай зернових, хліб” [там само, с. 175]. Аналогічний семантичний розвиток цього слова припускає й В. Махек, але виводить його з гр. *ολβος* (*ολβωος* “достаток, багатство”), уважаючи результатом метатези *b-e* – *e-b* (Mach., 331). На думку Ф.П. Філіна, **obilь**, **obilь*, *obilьje* з абстрактним значенням “багатство, достаток”, “надлишок, велика кількість” у спільнослов’янський період розвинулося на ґрунті конкретного “урожай”, яке збереглося в північно-великоруських говорах і в чеській мові [20, с. 213]. О. Н. Трубачов у слові *обилье* вбачає суфіксальне утворення з -ье від *bilo* / *biti* “молотити, оббивати” з початковим значенням “обмолочене” [19, с. 337–338]. Семантична еволюція лексеми відбувалася таким чином: “зерно” → “хліб” → “зерно, урожай” → “взагалі багатство, достаток”. Подібне тлумачення викликає іноді заперечення, оскільки в дієслові *biti* не зафіксовано значення “молотити хліб” [9, с. 174]. Проте в низці говорів української, російської та інших слов’янських мов виявлено похідні від цього дієслова, що мають певну дотичність до обмолоту хліба, пор., напр.: *билень*, *бич*, *обияк* “коротка ланка ціпа, частина ціпа, якою б’ють по снопу” (черк., полт., деякі закарп. – Лис., 9; Верх. Б., 281), пор. також: *збойка* “бита солома” (Лис. ІІ, 81), полаб. *bait* “молотити, бити” (ЕСУМ, І, 186), *bijak* “коротка частина ціпа, що служить для молотби хліба, ручний пристрій для молотби льону” – пол. діал. (SGP, t. ІІ, z. 2, 213); *бити* “товкти, луштити” (Д., І, 89), південновеликорус. *абилыха*, *обилыха* “саламата, каша з борошна”; до того ж протягом історії людства абстрактні поняття означаються зазвичай словами, що мали колись конкретне значення. Проте вже в давньоруський період *обилье* “урожай, хліб, зерно” було новгородсько-псковським лексико-семантичним діалектизмом. У писемних пам’ятках інших областей, зокрема Володимиро-Суздальської, Московської, Київської та ін., не виявлено жодного прикладу із цим значенням [21, с. 550–552]. Згодом лексема *обилье* із значенням “харчі” виходить з ужитку і вже в ХІV–ХV ст. староукраїнські тексти її не фіксують. У російській літературній мові слово закріплюється зі значенням “велика кількість, багатство”, хоч у північних говорах (архангельських, заонежських, північно-двінських) виявляється ще значення “хліб на корені, зерновий хліб”, “зерно, призначене для млина”, а в ярославських – “хлібне насіння” [22, с. 55], псковських – “овочі, городні культури, урожай городини” (Д., І, 584). Зі значенням “хліб” слово *изобилие* уживається в нижньоновгородських говорах [9, с. 49].

Синонімом до *обилье* у давньоруських пам’ятках у значенні “харчі, продовольство” зрідка виступає слово *говинно*: **и реч има что ради погѣвнста толико чвкѣ. нѣма же рекшема.**

яко ти держать *овилье* (ЛІ – *говинно*), да аще истребивѣ сихъ будетъ *говинно* (ЛІ – *овилье*). аще ли хочеша то перед тобою вынемѣе житю. ли рыву, ли ино что (ЛЛІ, 176; ЛІ, 170). Щоправда, переважає значення “багатство, достаток, урожай” *говинно* же плодове змльныхъ (Ізб 1073, 149 зв.), и ще же и въ селѣхъ тѣхъ бысть *говинно*. и въ скотѣхъ же приплодокъ (Усп. зб., XII–XIII, 13). Пор. ще в старослов’янській мові: онѣмъ ж плодъ принсти. же вви нагородѣ. и *говинно* бо сими съказа. нѣ плодотворени добрааго нрава (Чуд. псалт., 108). Уважають, що слово *говинно*, як і похідні від нього (пор.: *говиньны* – Ізб. 1073, 79 зв., *говиньство* – XII – XIII, Усп. зб, 340, *безговиньство* – Ізб. 1073, 149 зв.), запозичене з гот. *gabigs, gabeigs* “багатий”, *gabei* “багатство, достаток” (Ф., I, 423; Вер., I, 316; Пр., I, 134). Щодо дієслівної форми *гобзити, гобзувати, угобзить*, то вона широко вживається в північноросійських говорах [21, с. 151–152]. Лексема *гобино* znana і в староукраїнській мові. Дієслово *гобзувати*, похідні *гобзованіє, гобзий* із значенням “множитися, багатіти”, “достаток”, “багатий, розкішний” засвідчені в українських текстах XVII–XVIII ст. (пор. *гобзованіє*, обиліє, зроженє, обфитость – Бер. Лекс., 29; *гобзую*: множуся, крѣпость набываю, шастя набываю – 29; Домове их *гобзи* сут – XVII, Тимч., 539). У словниках української мови XIX ст. фіксується лише дієслово *гобзувати* зі значенням “влаштовувати”, “бути багатим” (Піск., 53; Гр., I, 295). У російській мові лексема *гобино* і її похідні зберігаються досі (пор., напр., СРЯ, IV, 50), переважно в північноросійських говорах; архаїзм *гобина, гобза* відзначений у словнику В.Даля (I, 363).

У давньоруських джерелах *пицца*, старослов’янське за походженням, простежується в контекстах, пов’язаних з релігійними поняттями, в конфесійних творах. При цьому лексема *пицца* в давньоруських текстах позначає не конкретне поняття (їжу), а швидше – абстрактне, уживаючись в переносному значенні: “духовна їжа”, “райська їжа”, напр.: *тѣмъ красны(х) всѣхъ наслѣдоваста. въ не(с)нѣмъ житѣи славу и райскую пиццю съвършена пользына младымъ ще и трѣвоющею мѣлка* (XI, ГБ, 116).

Слово *пицца* (з **pit*-ja **rića*), передаючи гр. фспвз, у південних і західних слов’янських мовах означав “корм для худоби”. У пам’ятках давньоруської писемності та в сучасних діалектах російської мови іменник *пица*, який мав би бути давньоруським похідним від праслов’янського дієслова **pitati* із суфіксом -j-, не фіксується, тому його вважають безумовним старослов’янським [11, с. 157; 8, с. 116]. Як зазначає А.Г. Преображенський, рос. *пичкать* зберігає давню основу із суфіксом -к- (П, 65). Непрямим свідченням слугують ізолекси в інших слов’янських мовах (напр., с. пиѣа, словен. *rića*, ч. *riše*, п. *rića* “провіант”, в.-л., н.-л. *rića* “їжа, корм” – Ф., III, 270). До давньоруських форм іноді залічують варіант *пита* в значенні “їжа для людини” [13, с. 149]. Проте контекст (*Въ великую соуботоу да воудотъ чисты хлѣви, сиречь питы великая, и да помазаны воудотъ маслъмъ* – Ср., II, 210 – УС, 1193 р.) вказує на інше значення – “пшеничний хліб”, збережене досі в сучасній болгарській мові (БРС, 252), де лексема *пита* є запозиченням із старослов’янської мови.

У контекстах релігійного змісту ст.-сл. *пицца* виступає іноді синонімом до слова *брашно*, означаючи “харчі”: *аште бо насытилъ ся си пиштею накърми альчьнааго* (Ізб. 1076, 188), *яко аще не бы к’то пришълъ къ нимъ. не въкоушаахоу пицца никако же* (XI–XII, СП, 109–110); у значенні “трапеза, бенкет”: *изби же вся избившимъ Такитта и Авлирияна въ Пиринѣфѣ. на пиццю звавъ ихъ* (XII–XIII, ХА, 326). Проте в давньоруських текстах слово *пицца* виявлене в значенні “хліб, їжа” (Ср., II, 941), пор.: *приносяшетъ же моу Ісакию великыи Антонни. и подаваше му коньцемъ. яко ся вмѣстяще рѣка. тако принимаше пиццю* (ЛЛІ, 65; ЛІ, 71).

Похідні з коренем *пит-* також книжного походження: *богатыи ж въ чьсти и въ съдравни и въ льготѣ. и въ питани* (Ізб. 1073, 71); *питание* на позначення процесу вживання їжі: *Зѣла мысль живѣ бо гать питаю ся сластьми* (Ізб. 1073, 86), *Вси напитаются от овилія дому твоего, аки потоком пицца твоея* (XII, ДЗ, 54) та ін.

Писемні пам'ятки української мови XIV–XVI ст. виявляють побутову лексику дуже скупо [6, с. 216], через те важко робити припущення про поширення цього слова. У ССУМі слово *пицца* не наведене, проте виявляється в пам'ятках XV–XVI ст. переважно релігійного чи полемічного змісту із значенням “їжа”: даяхоу емоу *пицоу* еже на потребу телесную (1494, Буг., 175), ци не бол(ь)ша ли є(ст) дша ниж(ь)ли *пицца* (1556–1561, ПЄ, 37 зв.), его же есмо *пицею* и одеждою и всего пребывания довольствовати должни есмо (1591, Арх. ЮЗР, 76). У релігійних контекстах уживається в переносному значенні: вся он временная оставльше исповѣдателно, славы временныя и *пицца* (1418, РИБ, IV 397), паралельно з фразеологізованими сполученнями *пицца нб(с)ныа* (XV, ЧИОНЛ, 6–1).

Пам'ятки української мови XVII–XVIII ст. це слово засвідчують із значенням “їжа” – *пицца*: живность, страва, покармі, кормля, потрава (XVII, Бер. Лекс., 82), Лу(ч)ше(и) бо лѣто в не(м) же вся(к) пло(д) ся раждаетъ: и на зымное время *пицу* умножаетъ (к. XVII, К. З., 176), и даст *пицу* на селѣх скотом твоим (XVIII, С., 214). На противагу мові російській, де це слово має широкий семантичний спектр (достатньо переглянути словники російської мови), у мові українській лексема *пицца* не вживається. У сучасній українській мові корінь *пит-* із значенням “харчування” зберігається лише в застарілому слові *пропиток* (Гр., III, 475).

На позначення їжі (а в І. Срезневського ще й борошняної їжі) у давніх джерелах уживається старослов'янське *брашно* (замість східнослов'янського *борошно* – Ф., I, 209) у двох значеннях: 1) “харчі, продукти, їжа взагалі”: *Простѣншаго въ всемъ ишти. и въ брашнѣ и въ одежди* (Ізб. 1076, 210), *о брашнѣ же. и о питии мнихомъ* (XII, УС, 114), и *ѡ(т)ходящей Р҃си ѡ(т) насъ. же надобѣ брашно на пѣть* (ЛЛ, 49); 2) “різні страви, частування”: *прѣдъставляяш тѣмъ трыпзоу ѡ(т) брашнѣ тѣхъ монастырьскихъ, хлѣбъ, сочиво и мало рыбъ* (XII, УС, 205).

На думку Л.П. Жуковської, це слово являє собою особливий випадок відмінності між діалектами, “що породжував лексичні варіанти в давніх пам'ятках, в одних діалектах він означав їжу взагалі, і в такому разі виступало лексичним варіантом у ряді *брашьно – пицца – ядь*, але в іншому діалекті словом *брашьно* називався лише певний продукт (борошно)” [5, с. 14].

У релігійних контекстах *брашно* вживається в переносному значенні і є синонімом до слова *пицца*: *брашьно прѣбывающее въ вѣчьною жизнь мое брашьно есть рече да творю волю оца моего* (Ізб. 1073, 158), *въспитахъ духовнымъ твонмъ брашнѣмъ* (XII–XIII, Усп. сб., 74).

У найдавніших рукописах зафіксована повноголосна форма в значенні “харчі, їжа”. Слово *борошьно* в давньоруській мові, на противагу старослов'янськості *брашьно* зі значенням “їжа взагалі”, “страва, харчі”, позначало борошняні страви, борошно; це один з прикладів східнослов'янсько-старослов'янських паралелей. Пор.: *а вирникоу или ся пригоди в головѣніе р(ы)бами а борошна колько могутъ изъясти* (1282, ПР, 73), *а се поконъ вирные: вирнику взяти 7 вѣдоръ солоду а борошна колко могутъ и ясти* (ЛН, 179–180), де *борошьно* – “хліб, борошняні вироби”, а можливо, і “борошно” (Ср., I, 154–155). Водночас у прикладах *И речеть. е ели ти чьто трѣбѣ и посрами тѣ борошьнѣмъ своимъ* (Ізб. 1076, 402), *вѣрѣ же латинской не прилчается ни обычая ихъ държати ни с нимъ въ одномъ съсѣдѣ ясти ни пити ни борошна ихъ приимати* (ХІ, ФП, 170) значення слова *борошьно* тотожне слову *брашьно*.

Звичайно в етимологічних словниках слово *брашно – борошно* **boršno* подається в первісному значенні “ячмінний” (Ф., I, 197; Пр., I, 43). Проте Ю.В. Откупщиков відзначає, що найдавніші слов'янські утворення на *-но* (*зерно, сукно, пионо* тощо) є переважно віддієслівними утвореннями, а не відіменниковими; крім того, первісне значення “ячмінний” не простежується в слов'янських мовах, де це слово переважно позначає *борошно*. Співвідношення з іншими і.-е. мовами дає змогу виводити це слово від і.-е. кореня **bhreg-* із значенням “подрібнювати, розмелювати, товкти” [15, с. 228–229].

У староукраїнській мові слово *брашно* у значенні “їжа” – явний слов’янізм: приносять во церковь свиняя мяса печеная и хлѣбы и ина нѣкая *брашина* и благословляють (1586, Льв. СБ, 14), многыя *брашина* поглотати (1670–1680, Пер., 104), *брашно*: потрава, покармъ, дло, кормля (XVII, Бер. Лекс., 12), рыба... вѣрны(мъ) по(с)тны(м) ся брашно(м) бываетъ (к. XVII, К. З., 167). Східнослов’янська форма *борошно* в цьому значенні трапляється лише в поодиноких прикладах: А *борошно* разное в дому и рупески господарские вѣ жонѣ мають буты (1690, Сторож., 63). Помітне звуження значення слова в напрямку “їжа, харчі” → “борошно”: *Борошина* муки житной осмачокъ шестдесятъ (1659, Тимч., I, 127), *Борошина* житной муки осмачку а четвертку пшеничной муки (1673, АП, III, 9). У сучасній українській мові значення “їжа” цілковито втрачене, закріплюється лише значення “борошно”.

Виразну групу загальних назв із значенням “їжа” становлять назви з прасл. коренем *ed-, що сягає і.-є. епохи і реконструюється на ностратичному рівні [6, с. 340]. Результатом подовження голосного в праслов’янській мові стало давньоруське *ѣдъ* на відміну від ст.-сл. *ядь* із загальним значенням “їжа, харчі” (пор. ст.-сл.: *принесошия моу ядь да ястѣ* – Супр.), можна припустити, що форми з початковим *я* у давньоруських пам’ятках є старослов’янізмами, як і похідне від того самого кореня *ядь* “отрута, трава”. Лексема *ядь* / *ѣдъ* є назвою їжі, як і процесу споживання їжі: *Бысть же ран всься блгая приемля. воды же испльнь и ядни всьсяцѣхъ* (XI, ГБ, 257), *разумяху, яко внутрънии пищу приемлють. И абие, развивше двѣри, и вѣскакаху и выдавляху из горла ядь* (XI /сп. XIV/, Фл. 387).

Поряд з характерною для східнослов’янських діалектів формою *ѣдъ* уживається *ѣжа* з *ed-ja і *ѣда* (рос. діал. *ежа, еда*, укр. *їжа, їда*, блр. *ежа, еда*). Проте слово *ѣжа* в давньоруських текстах не відзначене, хоч можна припустити, що воно тоді вже існувало, оскільки наявні паралелі в інших слов’янських мовах.

Форма *ѣденьк* (*яденьк*) генетично являла собою відприслівникове утворення на *-еньє*, що мало значення “процес вживання їжі”, але могла позначати також “харчі, їжа”, пор.: *сѣмотрн жития его х(о)жения сдания деня, и вѣсего. обычая го пытан* (Ізб. 1076, 179), *разумнии мѹжи сѣ вдержаниемѣ подавахутѣ имѣ ядение* (XI /сп. XIV/, Фл., 394). У текстах старослов’янських пам’яток давньоруської редакції широко представлені похідні від слова *ядь*: *и отѣ поутни лоукавихѣ яже сѣтѣ син котеры. пиянство. обивѣдани* (XII–XIII, Усп. зб., 92), *да по отѣ ѣдении обѣда и отврѣзатѣ вратѣ никому же (93), быти на изѣдѣ вѣсѣмѣ птицамѣ* (XI, ГБ, 153).

Запозиченою із старослов’янської мови лексемою на позначення поняття “їжа”, “страва” є слово *яства*, утворене за допомогою суф. *-тв-* від дієслова **editi* “їсти”, що ввійшло в давньоруську мову в XIII ст. разом з фонетичним варіантом *ѣства*, що фіксується з XV ст. (Ср., III, 1623, 1666).

Староукраїнська мова зберігає це словотвірне гніздо, пор.: *яства я(д) яденіє* (XVI, Л. Зиз., 171), просо товцьѣте, мнѣ любо *ястіє* такове (XVI–XVII, М. А., 235), *ѣдъ* не брѣ (д) (к. XVII, К. З., 258), не доставало мяс к *яствію* (1758, С., 429), смачною зате будь-яка *їжа* стає (1774, С., I, 106). Варто відзначити певну стилістичну диференціацію лексем *яденіє, ястіє, яствѣє* і *ядь, їжа*. На матеріалі староукраїнської мови постав новий варіант із суф. *-дло-* *-ѣдло*: *идло* (XVI, Л. Зиз., 28), прагненье *ѣдла* (XVII, Бер., 15) – очевидно, діалектна форма, підкріплена впливом пол. *jadło*, ч. *jadlo* “їжа”, в.-л., н.-л. *jedło*, що сягає прасл. **edlo* з формантом *-dlo*.

У сучасній українській мові основним нейтральним центром лексико-семантичної групи із значенням “їжа” стає слово *їжа* “те, що їдять і п’ють” (СУМ, IV, 59), у якому виділилося абстрактніше значення, що охоплює й часткові значення низки слів, тобто дається взнаки один із постійних процесів у розвитку лексичної системи. Поруч як застарілі або діалектні варіанти побутують також однокореневі *їство* “їжа, страва”, *їда, їдъ* (Гр., II, 196; СУМ, IV, 59) (пор. у російській мові *яства* “вишукана їжа”, хоч у староукраїнській мові слово *ѣства* не мало стилістичного забарвлення і вживалося із значенням “страва, їжа): *ѣствы* рыбные и пирожные,

ѣствы постные – 33), *їдення* (Гр., II, 196), *єденя*, *яденя* (Лис. II, 71), з *їжа*, *зїжа* (Гр., II, 155; СУМ, III, 552), *їдло* (СУМ, IV, 59). На означення страви вживається ще інновація *наїдок* (Гр., II, 490; Закр., 411). Таким чином, сучасна українська мова та її діалекти зберігають усі давні форми з коренем *-ed-*, хоч і стався перерозподіл компонентів цієї групи – активізація одних і локалізація, архаїзація інших.

До цього самого словотвірного гнізда належить лексема *снѣдь*, похідна з преф. *снѣ-* від *ѣдь* із значенням, що вказує на вид дієслова, від якого утворено іменник, – “їжа, харчі”: *и все же то далъ Бѣ. на оугодык чвкомъ. на снѣдь на весельк* (ЛЛ, 244), *давъ емоу и мало хлѣбъ въ снѣдь* (XI–XII, СП, 112). Лексема виявлена в староукраїнській мові на означення “вишукана їжа”: *семяни та вама будуть в снѣдь* (XIV, СЗМНП, 10), *есца, снѣдь*, *пища*, *брашно*, *зо(б)* (XVII, Л. Слав., 183), *Але еще на снѣ(д) себѣ овць пу(д)крадаеть* (к. XVII К. 3., 153), *насыщае чрево роскошными снѣдами* (XVIII, В., 55). У сучасній українській мові слово не вживається (відомі лише похідні *сніданок*, *сніданне*), водночас у російській зберігається, проте у знижених контекстах [9, с. 147].

На позначення харчових продуктів, їжі в давньоруських рукописах використовуються варіанти *кормъ*, *кормля*: *снесену вывшю корму и питью* (ЛЛ, 454), *зане не бяше имъ кърма* (ЛН, 37), *питаешся ѿбъшею кормлею сею* (XI–XIII, ХА, 226). Лексема мала також значення “утримання, пожива”: *Да аще хоцеши нас, дан намъ злато, или да отпусти нас, а идѣмъ занмовать, идѣ же чюемъ кормъ* (XI /сп. XIV/, Фл., 193). Мабуть, це слово вживалося в живій розмовній мові східних слов’ян, хоч за походженням – слово спільнослов’янське (Ф., II, 329). В. В. Мартинов відзначав, що лексема *кърмъ* мала первісне значення “жирна їжа” (пор. ст.-сл. *кърмль* “їжа, розкіш” і д.-р. *скоромъ* “жирна їжа”, уважаючи, що значення “їжа взагалі” мало слово *хогна [12, с. 17]. Проте лексема *хогна* в жодній з відомих писемних пам’яток у цьому значенні не виявлена, а в текстах давньоруської і церковнослов’янської мови однокореневе дієслово *кърмити* / *кърмити* має значення “давати їсти, харчувати” [12, с. 17–18]. Отже, слово *кормъ* мало значення “їжа, харчі”, що засвідчене давньоруськими текстами та численними похідними. Основа *кърм-* виявилася досить продуктивною в давньоруській мові: крім дієслів *кърмити*, *вѣскърмити*, *накормити*, *прѣкърмити*, фіксуються ще іменники: *кормлени*, *кормовани*, *кърмительство* – із значенням “утримання, харчі”, *кормитель* “годувальник, заступник”, *кормилецъ* “вихователь, учитель”, *кормленник* “вихованець”, *вѣскормленникъ* “т. с.”.

Ця лексична підгрупа виразно ускладнювана староукраїнською мовою: вони учинили... от даваня тим посламъ *подводъ*, *кормовъ*, и *питья* (1545, ГВКЛ, 50), *жалованье поданний кормъ и питье* (1679–1680, Льв. СБ, 191), *годе(н) бо є(ст) дѣлатель мѣз(ь)ды своя и кърмля своя* (1556–1561, ПЄ, 49), *Самъ Господь нигдежъ мяса не предлагалъ на кормленье людемъ* (XVI, Против люторов, 163), *не имаю покормленя яс(ь)ти, которого жъ вы не вѣдаете* (1556–1561, ПЄ, 355 зв.). З XI ст. пам’ятки української мови засвідчують слово *корм* також у значенні “корм для худоби”, а далі ще – “тваринний корм” [15, с. 63], напр.: *одно конемъ оу ровности кормъ* (XV, КИСУЯ), *ставитись не велел и корму своего и конского и собакам имати не велел* (1525, АФЗ, 96), *корм для коня* (1728, ДК, 231 зв.). У сучасній українській мові значення слова *корм* “харчі, їжа взагалі” втрачене; зберігається, як і в російській, значення “їжа для тварин” (Гр., II, 285; СУМ, IV, 2933), варіант *корм* “харчі, їжа для людей” відзначається як розмовний або діалектний (пор., напр.: щоденним їх [лемків] *кормом* є переважно *плоди з рідної, тяжко опрацьованої, каменистої ниви* – [22, с. 6]). Виявлене в давньоруській мові, слово *покармъ* уживається і в староукраїнській мові в значенні “їжа, харчі”, входячи до синонімічного ряду загальних назв їжі (пор.: *пища*, *ядь*, *ѣжа*, *харчъ*, *кормъ* і т. ін.): *еще покармоу сушоу въ оустѣхъ и(х)* (1599, КО, 216), *яко маленькому дитяти покармъ дорослыхъ не есть пожиток* (1603, ВОП, 106), *покарму не буду ѣсти* (1621, Пал., 653), *по пуши шбвоженный боудоучи покарму нб(с)ногщ...*

заживаль (1625, Тит., 161), и *покармомъ* англськимъ в вчности насити(т) (с. XVIII, ИОРЯС, 60). Форма *покармъ* замість давнього *покормъ* могла з’явитися під впливом польської мови або ж була запозичена звідти (пор. ст.-п. *rokaŕm*) [2, с. 118].

З кінця XIV–XV ст. в українській мові вживається лексема *страва* (*истрава*) в одному ряду зі словами *пища*, *ядь*, *брашно*, *кормъ* із значенням “їжа, харчі” і “данина, податок” [1, с. 60], а також “корм для тварин”: и еще к томуо *истраву* всѣмъ дава(л) и ести и пити (1386–1418, ССУМ, II, 392), и *ст(р)авы* имъ слобуетъ дати ихъ конемъ (1433–1443, ССУМ, II, 392), а сена носять ему по два дни на лѣте толоками за его *стравою* и за медомъ (1552, Оп. Канев. з., 95). Поряд із цим зберігається і значення “випасання, псування худобою посівів”: и о испашу, и о *страву* войтъ мѣскій осудить (1594, АЮЗР, I, 255) (пор. прасл. дієслово *straviti, traviti*). Генетично ця праслов’янська назва походить від праслов’янської основи *trav-* / *trov-*, що в давньоруській набула значення “вживати їжу”, “споживати, згодовувати”, “винищувати”, звідси і *отрава*, *отрута*, *трава* (Ф., III, 770). На думку О.О. Потєбні, первісно означало “щось таке, що з’їдається, корм” [16, с. 148]. Слово *страва*, очевидно, існувало ще до появи писемних пам’яток і сягало язичницького поховального обряду, щоправда значення “їжа” з’являється пізно і фіксується з XV ст. [7, с. 150]. *Страва* згадується у творі Йорнанда “De Getarum origine et robus gestis” у розповіді про смерть Атилли на позначення поховального бенкету гунів. Значення поховального бенкету, поминок виявляється в пам’ятках старочеської писемності. Етимологічно лексема *страва* стоїть в одному ряду із загальним коренем *trou-*, від якого походять дієслова *троути*, *натроути*, який у давніх слов’янських рукописах стоїть там, де пізніші тексти вживають дієслово *питати* *напитать* у власному давньому сенсі годувати [10, с. 47]. Далі похідними від дієслова є *стравити*, *потравити*, *отрути* та ін. Із загальним значенням слово *страва* вживане впродовж XVI–XVII ст. [7, с. 389], як і похідний прикметник *стравний*: ничего *стравного* до домшвъ своихъ з собою ... не брали (1625, Тит., 151), медъ, пиво, горельку и иные речы *стравные* на продажъ держить (1560, АВАК, 215). У пам’ятках староруської писемності мало ще значення “утримання, постачання, подать”: своихъ пословъ послали до освещеного короля... на великой *страв* (1478, АВАК, 215), А той его *стравы* роскинули по волости Бличкоѣ трети пятнадцать рублевъ (Ср., III, 530). Уже із XVII ст. слово вживається з розширеною семантикою, свідченням чого є певні означення, напр.: то-то борщ ситій, то-то *страва* любя (1619, Инт., 177), бо олѣ(и) разніе *стравы* приоздобляеть и великого *стравамъ* смаку додаваеть (к. XVII, К. З., 14), Зготовилемъ былъ собѣ в ющцѣ по блошьчицѣ и по(с)тавилемъ *страву* тую на полицѣ (с. XVIII, Пер. ИОРЯС, 51), О мой столик, малій... *стравмы* селскими набратій! (60 р. XVIII, С. I, 96). У сучасній українській мові лексема *страва*, як і її розмовний варіант *стравня* (СУМ, IX, 746), поряд із значенням “приготовлені для їжі харчові продукти, страва”, має ширше значення “те, що їдять, їжа, продукти” (Б.-Н., 342; Закр., 534; Гр., IV, 212; СУМ, IX, 746).

У ряді говорів слов’янських мов, зокрема південно-західних – українських поліських, чеських, словацьких – виявляється більш конкретним, означуючи навіть певну страву – “квашені овочі”, “бобові” [3, с. 129]; у загальному значенні “страва” засвідчене ще в західноросійських говорах, причому спостерігається певне розширення ареалу [там само].

У сучасній українській мові як розмовний варіант зберігається слово *потрава* “те само, що й страва” (СУМ, VII, 420) – “їжа, страва, корм, харчі”. У староукраїнській мові трапляється з XVI ст. переважно із семантикою “страва”: францишку принеси *потравы* (XVI, Розм., 11а), щоуковраны(х) потра(в) оскомины... (1599, ЛПЦ, 216), добре имъ тые *потравы* прысолодивши (1599, Ан., 643), що *потравы* принесено та и мне за стол всажено (1619, Инт., 47), ем роскошны(х) и rozmaity(х) *потравъ* (1621, ДС, 38), А то найбільш з розныхъ *потравъ* и солодкихъ присмаковъ буйность бѣснующиеся в тѣлѣ рости(т) (XVII, Лѣствица, 74), за роскошніми *потравами* уганяют(ь)ся (XVII, Гал. Д., 39), коштовалемъ вина, *потравы* (1643, Гр. Уж., 57а), *потравы* розные на прода(ж) готують (к. XVII К. З., 108). Виявлено й похідне *потравка* із значенням “страва з дрібних шматочків м’яса або ковбаси” (Гр., III, 381).

Від XV ст. синонімічний ряд загальних назв їжі, продуктів поширює лексема *харчъ* (*харчи*), уперше засвідчена в “Хождени за три моря” Афанасія Нінітіна (1466–1472), а також у дипломатичному листуванні XV ст. Москви з Кримом, Ногаями та Туреччиною із значенням “витрати, збитки”, “дорожні витрати при перевезенні товарів”, яке зберігається аж до XIX ст. Слідом за Є. С. Отіним, припускаємо розвиток семантики слова так: “витрати” → “витрати на утримання” → “спожиток” → “їжа, харчі”, останнє значення фіксується з XVI ст. [14, с. 122–123]. Слово *харч* сягає арабського етимона *harğ* “витрати, видатки”, і це значення зберігають південнослов’янські мови. У східнослов’янських мовах закріплюється значення “харчі, їжа”, “харчові припаси”; західнослов’янські мови цієї лексеми не мають. У російській мові цей торговельний термін запозичений купцями за посередництва тюрків і персів (уже з XI ст. русичі стикалися з тюркськими племенами половців, а з к. X–XI ст. налагоджуються інтенсивні торгові зв’язки Русі з половецьким торговельним центром у Криму Сурожем). У пам’ятках староукраїнської мови слово *харчъ* відоме із XVII ст. у значенні “харчі, їжа, продукти” у творах Климентія Зіновієва (к. XVII ст.), напр: у кого е(ст) що за *ха(р)чі* у возѣ (к. XVII, К. 3., 109), и на *ха(р)чъ* грошова даремно із(ъ)грата (177), А они тіе денги усѣ на *харчъ* потратили на которіи муку, пшоно, соль, хлѣбъ и протчое... куповали (1733 ДНМ, 259). У сучасній українській літературній мові, як і в білоруській, слово *харчі* / *харч* є стилістично нейтральним словом літературного вжитку, що має численні деривати: *харчі, харч, харчувати, харчуватися, харчування, харчитися, харчовий, харчовик, харчевня* (СУМ, XI, 27–28), тоді як у російській мові воно стилістично марковане і відповідно звужує своє вживання, напр., *харчи, харчевня* [14, с. 132].

Українська мова засвоїла низку іноземних елементів, частина з яких має російські паралелі, як-от (з петровської доби): *провизія* (через п. *provision* від лат. *prōvisiō* “завбачення, турбота” – Ф., III, 371), *провіант* (через п. *proviand* з іт. *provianda*, лат. *probenda* – Ф., III, 371) “харчові припаси, переважно для армії”; запозичене спершу із загальним значенням “речовина, отримана з інших речовин, результат певної роботи” від лат. *productus* “виготовлений” слово *продукти* у формі множини стало позначати “їжу, харчові припаси” (СУМ, VII, 174); лексема *продукти* в сучасній українській мові часто виступає другим компонентом композитів на означення певних видів продуктів: *молокопродукти, морепродукти, м’ясопродукти, рибопродукти, хлібопродукти*, тощо, які є кальками відповідних російських слів; *продовольство* – від рос. *продовольствие* “харчові припаси, харчові продукти” (СУМ, VII, 172), увійшло в нормативну українську мову після 1917 р., коли в ній, слідом за російською мовою, активно використовувалися слова з першою частиною *прод-*: *продналог – продподаток, проразверстка – продрозверстка, продотряд – продрозгін* та ін. Ще наприкінці XIX – поч. XX ст. словники української мови не фіксують це слово, і російське *продовольствие* перекладається словом *харчі* (Ум., 1082). У словнику Б. Грінченка лексема не зафіксована. В актових текстах староукраїнської мови на позначення харчових припасів спорадично трапляється й латинізм *виктъ* (лат. *victus* “харчі, засоби харчування”).

Низка лексем із загальним значенням “їжа” маркується за ознакою “приготована їжа, страва”. Це передусім зафіксоване з XVIII ст. *кушанье* від основи *кух-*, спільної зі словами *кухня, кухар* та ін. (з н. *küchen*, д.-в.-н. *kuchīna*): Діонеть *кушанье* у насъ готоваль (1726, ЯМ, II, 39), Я без *кушанья* жити превозмогу, Но без водки жити одного дня не могу (1789–1792, Рез., IV, 259), Ах, хорошее твое *кушанье* (с. XVIII, С., 236), вірогідно, прийшло в українську мову з російської і не прижилося.

Слова із значенням “готова їжа” досить часто являють собою віддієслівні іменники або дієприкметники типу *вариво, вареноє, печоное; варення, печеня, пряженя, смаженя* та ін. *Вариво* (прасл. *varivo*) – один з рідкісних прикладів назви готової страви, зафіксований пам’ятками давньоруської мови: *да быша набѣдѣли вариво* (XIII, ЖАЮ, 167), *въ вариво зєлію вълагакмоу* (XII, УС, 121), *вълагаютъ въ вариво зєлик съ лоукъмъ и чявръмъ*

(208 зв.). Лексема *вариво* у значенні “варена страва” зберігається в російській і білоруській мовах. У староукраїнській мові слово *вариво* позначає овочі, заготовлені на зиму, а також варену страву із цих овочів: *вариво*, потрава (XVII, Бер. Лекс., 13), ліохъ... для содержания *варива* огородного (1689, Тимч., 186), *вариво* былобъ доволне въ зиму... как буряковъ, так квашеной капусты (1776, Тимч., 186). Словники XIX ст. фіксують цю лексему із значеннями: 1) варена страва, 2) квашені овочі (Піск., 29; Гр., I, 126). У сучасній українській мові літературним вважається значення “те, що вариться чи зварене” (СУМ, I, 292), хоч у діалектах української і білоруської мови зберігається також значення “квашена капуста”, “буряки”, “квашенина” тощо (Лис. II, 40).

Субстантивовані прикметники і дієприкметники на позначення загальних назв їжі за ознакою теплової обробки виявлені в пам’ятках староукраїнської мови з XVI ст.: Принеси *печоное* (XVI, Розм., 13), Били там и *вароное*, та били и *смаженое* (1619, Інт., 47), по мѣста(х) *вареное* продавають (к. XVII ст., К. З., 108). Іменник *варение* згадується в давньоруських текстах: **Свари же Иаковъ варенье; Варение съмрътно, Ёдино оубо варенье с масломъ, другое же обварено без масла** (Ср., I, 227); очевидно, те саме значення притаманне й староукраїнській мові (пор.: варити // *вареня* – Гр. Уж., 1645, 41а; без *варе(н)я* е(ст) чи(м) завше журити – XVII, К. З., 162), а також смажоу // *смаженя* (1645, Гр. Уж., 65). Іменники на *-ня* в українській мові позначають певні готові страви (напр., *пряженя* “ячня”, *смаженя* “запечене або засмажене м’ясо”, *варення* “зварені в цукровому сиропі, меді чи мелясі ягоди або фрукти” (СУМ, I, 292).

До загальних назв їжі із значенням “продукти” в українській мові належить лексема *пожива* (Гр., III, 250; СУМ, VI, 773), якому в староукраїнській мові відповідали похідні *поживане*, *поживленіє*, *поживленє*, що фіксуються з XV ст. і, очевидно, є українськими варіантами полонізму *поживеньє* (1468 ССУМ II, 173; 1601 Тимч.145–146).

Старослов’янізм *трапеза* (гр. *τραπέζα*) також може бути залучений до загальних назв, що, крім інших значень (стіл, обід, харчування, жертвопринесення), виражають поняття “їжа, харчі”, починаючи з давньоруського періоду: **Кде трапеза великая и обильная** (XII, Ср., III, 986), **Довольнѣя трапеза ласкать и оупражненою оутровою** (XI, ГБ, 178); лексема зберігається в староукраїнській мові з виразною стилістичною маркованістю: естесмо еще и *трапезу* Жидовскую імо (1621, Пал., 790), от крупиц *трапезы* его не питает (1693, I. В., 109), Уготовал еси *трапезу* предо мною (с. XVIII, С., 238); у сучасній українській мові вживається як застаріле, експресивно-забарвлене із стилістичною метою, як образне, а також на позначення монастирської їжі (СУМ, X, 235).

Як свідчить аналіз інвентарю загальних назв у складі ЛСГ “їжа”, виявлені в строкатих її розрядах динамічні семантико-синонімічні співвідношення та емотивна маркованість зумовлені історичними чинниками. Складні процеси абстрактизації в мові нероздільні з нестримним оновленням репертуару конкретних назв, що призводило до певної надлишковості через хисткість меж у рядах співвідносних слів. Таким чином, у процесі формування словника української мови склалася нова лексико-семантична група загальних назв на позначення їжі, основними компонентами якої, нормативними, стилістично нейтральними, стали *їжа* – *харч(i)* – *страва* – *продукти*.

Подальшу перспективу дослідження когнітосфери “їжа” вбачаємо у вивченні динаміки становлення інших тематичних груп (зокрема назв їжі рослинного та тваринного походження).

Примітка

* Традиційні скорочення назв джерел і словників наводимо за: Словарь древнерусского языка XI-XIV вв. – М. : Русский язык, 1988. – Т. 1. – С. 24–68; Історія української мови: Лексика і фразеологія / [за ред. В. М. Русанівського]. – К. : Наук. думка, 1983. – 743 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болонина Э.Н. Бытовая лексика в русской деловой письменности XV – XVI вв. (наименования напитков, продуктов питания животного и молочного происхождения и пищи) : дис. ... канд. филол. наук / Э.Н. Болонина. – К., 1978. – 212 с.
2. Булыка А.М. Лексычныя запазычаны ў беларускай мове XIV – XVIII ст. / А. М. Булыка. – Мінск : Навука і техника, 1980. – 255 с.
3. Вештарт Г.Ф. Назвы ежы / Г.Ф. Вештарт // Лексіка Палесся ў прасторы і часе. – Мінск : Навука і техника, 1971. – С. 89–142.
4. Герд А.С. Введение в этнолингвистику / А.С. Герд. – СПб., 2005. – 456 с.
5. Жуковская Л.П. Лексические варианты в древних славянских рукописях / Л. П. Жуковская // Исследования по исторической лексикологии древнерусского языка. – М. : Наука, 1964. – С. 5–17.
6. Иллич-Свитыч В.М. Материалы к сравнительному словарю ностратических языков / В.М. Иллич-Свитыч // Этимология. 1965 : Материалы и исследования по индоевропейским языкам. – М. : Наука, 1967. – С. 321–373.
7. Історія української мови: Лексика і фразеологія / [за ред. В. М. Русанівського]. – К. : Наук. думка, 1983. – 743 с.
8. Козырев И.С. Очерки по сравнительно-исторической лексикологии русского и белорусского языков / И.С. Козырев. – Орел : Изд-во Орлов. пед. ин-та, 1970. – 235 с.
9. Коннова В.Ф. Славянские лексико-семантические изоглоссы и типы изменений значения слов (на материале группы слов со значением “имущество”, “скот”, “хлеб, зерновые культуры”) : дис. канд. ... филол. наук: 10.02.01 / В.Ф. Коннова. – М., 1973. – 235 с.
10. Котляревский Н.Н. О погребальных обычаях первобытных славян / Н.Н. Котляревский // Сб. ОРЯС ИАН. – 1891. – № 49. – 491 с.
11. Львов А.С. Лексика “Повести временных лет” / А.С. Львов. – М. : Наука, 1975. – 357 с.
12. Мартынов В.В. Анализ по семантическим микрополям и реконструкция праславянской лексики / В.В. Мартынов // Этимология –1968. – М. : Наука, 1971. – С. 11–23.
13. Мицьк А.А. Развитие значений слов праславянского происхождения в русском языке : дис. ... канд. филол. наук / А.А. Мицьк. – Ростов н/Дон, 1980. – 194 с.
14. Отин Е.С. К истории и этимологии слова харч(и) / Е.С. Отин // Этимологические исследования по русскому языку. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1968. – С. 114–134.
15. Откупщиков Ю.В. Из истории индоевропейского словообразования / Ю.В. Откупщиков. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1973. – 323 с.
16. Потебня А.А. Мысль и язык / Александр Афанасьевич Потебня. – Харьков, 1892. – 228 с.
17. Репьева Э.Н. Лексико-семантическая группа родовых наименований со значением “пища” в русской и украинской деловой письменности XV–XVI вв. // Исследования грамматического строя и словарного состава русского языка : Сб. научн. трудов. – К., 1977. – С. 54–66.
18. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики / Віталій Макарович Русанівський. – К. : Наукова думка, 1988. – 240 с.
19. Трубачев О.Н. Славянские этимологии 8–9 / О.Н. Трубачев // Езиковедски изследованија в чест на академик Стефан Младенов. – София, 1957. – С. 337–339.
20. Филин Ф.П. Образование языка восточных славян / Федот Петрович Филин. – М. : Наука, 1962. – 294 с.
21. Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков / Федот Петрович Филин. – Л. : Наука, 1972. – 636 с.
22. Ходова К.И. Языковое родство славянских народов (на материале словаря) / К.И. Ходова. – М. : Наука, 1960. – 64 с.
23. Яворський О. Народна пожива в Горлицькiм повіті / О. Яворський // Матеріали до української етнології. – Львів, 1918. – Т. XVIII. – С. 6–12.

Дата надходження до редакції 05.05.2017